

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

І. Спасибо-Фатєєва, член-кореспондент Академії правових наук України

Спiрні питання недiйсностi правочинiв та її наслiдкiв

Укладення правочинiв iз тими чи iншими вадами є ненормальним правовим явищем, на яке право має певним чином реагувати. Для цього було введено поняття недiйсних правочинiв, що само по собi завжди викликало спори стосовно прийнятностi такої термiнологiї, адже правочини з певними вадами волi, суб'єктного складу, форми, змiсту тощо, тобто тi, якi не вiдповiдають вимогам, визначеним у ст. 203 ЦК, тим самим порушують право. Разом iз тим правочин сам по собi має бути *правомiрною* дiєю, i якщо недiйснi правочини є неправомiрною дiєю, то постає питання про те, чи є вони правочинами?

Очевидно, що термiн «недiйснi правочини» є умовним i покликаний пiдкреслити, що це дiя, яка мала вигляд правомiрностi, була квазиправочином, тобто немовби правочином, але виявилось, що це не так. Причому це виявляється як шляхом зiставлення правочину i вимог закону без звернення до суду (у разi нiкчемностi правочинiв), так i судом шляхом з'ясування i доведення того, що спричинило недiйснiсть правочину (для оспорюваних правочинiв).

Отже, на перший погляд, недiйсний правочин сприймається як правомiрна дiя. Бiльше того, не виключено, що i його учасники (або, принаймнi, один з них) вважають цю дiю правомiрною, наприклад при помилцi. А iнодi її неправомiрнiсть усвiдомлюється лише значно пiзнiше, а не пiд час вчинення правочину, наприклад при обманi.

iнколи трапляється, що правочин вчинено (дiю здiйснено, наприклад, договiр укладено), тобто воля на виникнення прав та обов'язкiв виражена, але на цьому все й закiнчилося. Сторони правочину так i не приступали до його виконання. У такому разi ця дiя є юридично нейтральною. Вона нi юридично, нi фактично так i не спричинила юридично значущих наслiдкiв.

iнодi ж, навпаки, правочин iз порушеннями вимог ст. 203 ЦК було не тiльки вчинено, а й виконано, i нiхто не висловлює заперечень щодо цього i не оспорує його наслiдки. Як бути в такiй ситуацiї?

Це залежить від того, який правочин вчинено — нікчемний чи оспорюваний. Якщо *оспорюваний*, то діє загальне правило про те, що правочин є дійсним, доки ніхто не доведе зворотного. Отже, доки судом не буде прийняте рішення про визнання правочину недійсним, він буде дійсним, а наслідки, породжені ним, — юридично значущими. Тому майно, передане, скажімо, за правочином, вчиненим під впливом помилки, обману тощо, потрапить у власність набувача. А вже при доведенні в суді цих підстав недійсності правочину таке майно має бути повернено колишньому його власникові — стороні недійсного правочину. Право власності набувача в такому разі має припинитися і відновитися право власності відчужувача майна, адже за ч. 1 ст. 216 ЦК недійсний правочин не породжує юридичних наслідків, тобто і права власності.

Так само і *нікчемний* правочин, незважаючи на виконання за ним, все одно юридичних наслідків не спричинить. І для визнання його недійсним не потрібно рішення суду, бо цей наслідок правопорушення випливає із закону. Візьмемо за приклад укладення договору з порушеннями вимог закону про нотаріальне посвідчення. Він є нікчемним. Нічого не треба доводити чи спростовувати. Сам факт порушення цієї вимоги закону сторонами вже дає підстави розцінювати його як недійсний.

Вищезазначене більш-менш усталилося як у теорії, так і в практиці. Разом із тим правове регулювання недійсних правочинів та їх наслідків залишає бажати кращого і породжує питання, на які складно відповісти однозначно. Більше того, практика надає приклади використання поняття недійсності, яке зазвичай пов'язується з правочинами, до інших правових категорій. Передусім це стосується недійсності установчих документів господарських товариств, недійсності рішень загальних зборів або інших органів юридичної особи, недійсності рішень органів влади, які послужили підставою для укладення договору, недійсності торгів тощо. Таке розширення сфери поняття недійсності одразу привертає увагу своєю невідповідністю тим механізмам та наслідкам, які розроблялися правом для недійсності правочинів і навряд чи можуть поширюватися без відповідного опрацювання на інші інституції. Спробуємо розібратися в цьому питанні.

1. Стосовно недоліків правового регулювання важливо звернути увагу на таке. Насамперед, це суперечності з термінологією, що вживається при укладенні дво- та багатосторонніх правочинів, тобто договорів. Загальне правило диктує, що договір вважається укладеним шляхом досягнення домовленості, *по-перше*, з усіх істотних умов, а *по-друге*, у належній формі (ч.1 ст. 638 ЦК). Тоді можна зробити висновок, що за

відсутності істотних умов договору він вважається неукладеним. Однак, чому тоді за відсутності належної форми договору (це, як правило, стосується нотаріального посвідчення правочину) він вважається недійсним (тобто нікчемним)? Це нелогічно. При недодержанні нотаріального посвідчення та державної реєстрації правочину немовби настають подвійні негативні наслідки — він буде і недійсним, і неукладеним. Щоправда, до його неукладеності¹ справа не дійде, бо вади форми зумовлять вже на цьому етапі його «неіснування».

Складнішою буде ситуація, коли правочин нотаріально посвідчений, але не зареєстрований, хоча це вимагається законом. Утім, на сьогодні, коли функції нотаріуса охоплюють і посвідчення, і державну реєстрацію правочину, це практично неможливо. Якщо такі дії є різними, то, теоретично припустивши таку ситуацію, виникне юридичний тупик: нотаріально посвідчений правочин є здійсненою дією, тобто вона не тільки спрямована на набуття цивільних прав (ч. 1 ст. 202 ЦК), а й це спрямування можна вважати здійсненим, реалізованим у договорі. Отже все, що вимагається ч. 1 ст. 638 ЦК для цього, вже має місце — і домовленість, і істотні умови, і форма. Проте ст. 210 ЦК вносить резонанс до логіки послідовності таких дій і встановлює, що правочин без державної реєстрації є не вчиненим. Чи можливо, щоб правочин був дійсним, але не вчиненим? Очевидно, що ні.

Нарешті, не вирішеним є те, як поводитися у ситуації, коли особа скористалася можливістю і подала до суду позов про визнання правочину, що потребував нотаріального посвідчення, але цього зроблено не було, дійсним, і суд задовольнив цей позов? На підставі чого перейде до позивача право власності на майно — правочину чи рішення суду? І як тоді бути з державною реєстрацією, адже рішення суду свідчить лише про дійсність правочину, але доки він не буде зареєстрованим, він є не вчиненим? Отже, ще один парадокс, що потребує вирішення, бо інакше виходитиме, що одні правочини потребують державної реєстрації, а інші, такі самі, але визнані дійсними за рішенням суду, цього не потребують. Тоді яку ж функцію виконує державна реєстрація?

Взагалі аналіз державної реєстрації правочинів, прав та їх обмежень приводить до висновків про необхідність перегляду цього питання і відмови від державної реєстрації правочинів².

¹ У цій статті не розглядається питання співвідношення понять недійсності та неукладеності правочинів, або, за термінологією В. А. Кіяшко, правочини, що не сталися (див.: *Кіяшко В. Я.* Несостоявшиеся сделки. — СПб., 2007), яке також є спірним і потребує окремого дослідження.

² Див.: *Спасибо-Фатеева І.* Нотаріальне посвідчення правочинів із нерухомістю та їх державна реєстрація як способи «укріплення» прав // *Нотаріат для вас.* — 2006. — № 12. — С. 34–39.

2. Не менш проблематичними є наслідки вчинення недійсного правочину. Розглянемо ситуацію, коли за відсутності нотаріального посвідчення правочину однією стороною майно було передано, іншою отримано і гроші сплачені. Зовні все нагадувало правочин, але право власності на таке майно не перейшло. Разом із тим, якщо особа або її спадкоємці продовжують відкрито і добросовісно володіти ним упродовж десяти (для нерухомих речей) або п'яти років (для рухомих речей), то чи можуть вони стати власниками за правилами набувальної давності (ст. 344 ЦК)? Часто саме таку схему застосовують для набуття права власності, яке виникає у них не за нікчемним правочином, а за рішенням суду (якщо це майно нерухоме або транспортні засоби чи цінні папери) і після спливу зазначеного часу.

Інший можливий варіант: звернення зацікавленої особи до суду з позовом про застосування наслідків нікчемного правочину. Тоді має місце реституція. Але на практиці далеко не завжди вчиняється такий позов, а як правило, позивач заявляє про повернення саме йому одержаного другою стороною правочину. Передусім, це інший позов, він має немов проміжний характер між реституцією та віндикацією. І якщо судді не вбачають у цьому проблем, ймовірно, виходячи з невичерпності переліку способів захисту, що містяться у ст. 16 ЦК, то навряд чи можна підтримати таке їх «прогресивне» мислення, адже виникають численні непорозуміння. Так, чи може суд задовольнити такий позов, не зважаючи на те, що в цьому разі не буде додержано передбачене ч. 1 ст. 216 ЦК правило, що *кожна* сторона має повернути другій стороні все, що вона одержала на виконання такого правочину? Чи може суд, незважаючи на позов, за яким особа просить *їй* повернути майно, винести рішення про застосування реституції та зобов'язати *її* також повернути одержане нею за недійсним правочином? Якщо ж ніхто не звертався з таким позовом, то чи має суд підстави і право застосувати ці наслідки самостійно, скажімо, якщо він виявив недійсність правочину при розгляді якоїсь іншої справи, наприклад, при поділі майна між подружжям або при банкрутстві?

Є два бачення з цього питання: автоматичність застосування цих наслідків¹ та недопустимість цього без звернення особи до суду, адже інакше порушуватимуться принципи приватного права².

¹ Див.: *Спасибо-Фатєєва І. В.* Проблемні аспекти недійсних правочинів (на прикладі договору міни акцій) // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7 – С. 29–32; *Вона ж.* Нікчемні правочини та їх наслідки // Вісн. госп. судочинства. – 2004. – № 2. – С. 178–184.

² Див.: *Джусь В. В.* До питання про обов'язковість застосування реституції у разі неправозгідності угоди // Вісн. госп. судочинства. – 2002. – № 4.

Дійсно, з одного боку, заявлення позову про застосування реституції або повернення майна саме позивачеві є правом особи, здійснюваним нею самостійно, за власною волею і на свій розсуд. Ніхто не може не тільки примусити її здійснити таке право, а й зробити це замість неї. З другого ж боку, якщо одна сторона заявила такий позов, і суд виніс рішення про його задоволення, в однієї зі сторін правочину залишатиметься те, що вона отримала від іншої сторони, та те, що їй повернули за рішенням суду. Невже це справедливо і буде відповідати принципам приватного права? Якщо додержуватися цієї логіки, то виходить, що при зверненні до суду сторони недійсного правочину про повернення їй майна суд не може винести й рішення про застосування реституції, бо тим самим він порушить право іншої особи на самостійний захист її прав, адже вона до суду з такими вимогами про повернення їй майна не зверталася.

За радянських часів судова практика та теорія йшли шляхом зазначення на *обов'язок* суду застосувати реституцію під час розгляду справ щодо недійсності правочинів. Нині такі дії передбачені ч. 5 ст. 216 ЦК, але в ній вже вказується, що суд *може* застосовувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи. І це послужило причиною дорікання щодо порушення приватних засад правового регулювання, принципів права, попри загальновідомий принцип діяти за власною ініціативою. При цьому вказується, що цим для реституції створюється якийсь особливий, виключний режим, не властивий для приватноправових способів захисту¹.

З іншого ракурсу ця проблема бачиться так. Якщо недійсний правочин не створює юридичних наслідків, то, можливо, не слід і піклуватися, щоб у законодавстві точніше було сформульовано про поводження суду в цьому разі (тобто, чи має він застосовувати реституцію, або чекати заяву про це від зацікавленої особи), бо яка різниця, у кого перебуває майно, якщо право на нього не перейшло? Тоді ситуація ще суперечливіша, бо виходить, що відомо, кому насправді належить майно на праві власності і, більше того — це доведено в судовому порядку, як і доведено сам факт правопорушення. Але ніхто не реагує на таке становище, коли володіння (безпідставне) має одна особа, а право на це майно — інша. При цьому самих сторін це з якихось причин влаштовує. Як бути з утриманням майна, відповідальністю власника у разі завдання цим майном шкоди? Нарешті, існують вимоги про відповідність дій-

¹ Див.: Тузов Д. О. Реституция при недействительности сделок. – М., 2007. – С. 96.

ності даних держреєстру про права на майно, що використовуються не тільки для укладення договорів із цим майном, а й для значно ширшого кола потреб. Тоді ці дані не відповідатимуть дійсності і на майно існуватиме два речових права — *власності* у відчужувача за недійсним правочином і *володіння* у набувача за недійсним правочином. Якщо стверджувати про допустимість такого становища, то це свідчитиме про підтримку правопорушень, адже правопорушення не може породити права, навіть якщо це не право власності, а право володіння.

Більше того, така поведінка породжує й питання про те, чи можна наголошувати, що при цьому матиме місце правомірне і добросовісне володіння, адже воно виникло з правопорушення, бо недійсний правочин є правопорушенням? Отже, сумнівною є й можливість набуття права власності на це майно зі впливом набувальної давності. Наведене доводить недопустимість маніпуляції принципами права, що може призвести до правової безвиході.

3. Слід зробити ще кілька застережень стосовно реституції та її співвідношення з поняттям захисту прав. У ч. 1 ст. 216 ЦК зазначається на відсутність юридичних наслідків недійсного правочину, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Цим наслідком і є, насамперед, реституція. Ця норма імперативна і її виконання забезпечується судом. Відтак, про яку ініціативу з боку приватної особи, зацікавленої в застосуванні наслідків недійсності правочину, може йтися, коли правочин є недійсним? Тут ні до чого приплутувати взагалі право на захист з приватною ініціативою його застосування, бо відсутнє те право, яке має захищатися. Ним же не може бути те, що не виникло за недійсним правочином, або те, що називається недобросовісним та неправомірним володінням! Не можна й не звернути увагу на те, що у ст. 16 ЦК серед способів захисту реституція не передбачена, тоді як у ній позначається на вимогу про недійсність правочинів¹.

Отже, слід оцінити ситуацію з такої позиції: *суд має забезпечити наслідки, передбачені ч. 1 ст. 216 ЦК* — і не більше того.

4. «Реституція» — це повернення. За ЦК УРСР 1963 р. існували дво- та одностороння реституція. Нині в ЦК України 2003 р. передбачається тільки двостороння реституція, а за ГК — і одностороння. Звичайно, що це само по собі є ненормальним і потребує виправлення, бо призводить до повної плутанини. По-перше, в ГК йдеться про недійсність зобов'язань, а не правочинів та, як наслідок їх недійсності — по-

¹ У цьому разі немає сенсу в демагогії з приводу незакритого переліку цих способів.

вернення отриманого по них. Разом із тим, безумовно, правочин як юридичний факт відрізняється від зобов'язання як правовідносин. По-друге, якщо навіть абстрагуватися від таких «дрібниць», то невідомо, як бути з тим, що одні й ті самі дії спричиняють різні наслідки: за ЦК — двосторонню реституцію за правочини, які порушують публічний порядок (ст. 228), а за ГК — односторонню (ч. 1 ст. 208) або ж конфіскацію одержаного сторонами за цим правочином за наявності умислу в обох сторін. Навіть деякі цивілісти вагаються і підтримують збереження односторонньої реституції, тим самим допускаючи публічні механізми в приватноправовому регулюванні¹. По-третє, із задоволенням вимого про повернення майна одній стороні недійсного правочину, яка звернулася з позовом, виникає на перший погляд схожа з односторонньою реституцією ситуація. Але звичайно, що це не так, адже у цієї особи нічого не вилучається в дохід держави, а навпаки — залишається й не своє, а те, що належить на праві власності другій стороні недійсного правочину.

5. Інший бік наслідків недійсності правочинів являє те, що реституція може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочином, залишається у його сторони. Як тільки це майно переходить до третьої особи, вже йдеться не про реституцію (як наслідок недійсності правочину), а про ввідикацію (майна). При цьому для останньої важливе значення має добросовісність набувача. Часто трапляється, що особа, яка добросовісно набула майно, захищена більше за власника, який це майно передав за недійсним правочином. Останній далеко не завжди може витребувати своє майно від неї, а лише коли він передав його на підставі правочину з вадами волі — під впливом обману, погрози тощо (ч. 1 ст. 388 ЦК). Якщо ж виявляться інші порушення дійсності правочину (наприклад, вимог до його суб'єктного складу, коли правочин вчинено недієздатною особою), а майно вже перейшло від набувача за недійсним правочином до третіх осіб, то повернути його стає майже неможливим. Однак недієздатна особа і не є виразником своєї волі, бо вона не усвідомлює значення своїх дій. Тоді правочини, вчинені такими особами, мають вважатися не тільки такими, що мають вади суб'єктного складу, а й такими, що мають пороки волі. Відтак, уже можна говорити про можливість ввідикації.

¹ Див.: Дзера О., Отраднова О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 17–18. З цього приводу не будемо дискутувати, відіславши читача до дисертації В. І. Жекова «Правочини, що порушують публічний порядок за цивільним законодавством України», захищеної в 2005 р.

Отже, презумпція добросовісності правочину (ст. 204 ЦК) є тим каменем спотикання, до якого звертаються, аби завадити захисту власника. Цей «козир» часто спрацьовує не на користь, а являє собою зворотне. Покликаний захищати цивільний оборот, насправді (особливо сьогодні) він використовується для того, щоб унеможливити для власника захист його прав. Приклади численні: укладається недійсний правочин, майно за яким декілька разів перепродається, і останній його володар, посилаючись на свою добросовісність, стає власником на підставі ст. 330 ЦК. А власник цього майна (відчужувач за недійсним правочином) вважається таким, що діяв за своєю волею і хоча мали місце правопорушення, вони вже втратили своє значення, оскільки ніяких наслідків не породили.

Наскільки правильним є таке твердження? Справді, недійсний правочин не породив права власності у набувача на майно, одержане ним за недійсним правочином. Незважаючи на це, набувач його відчужив. Добросовісний набувач придбав майно не у власника, і це також містить вади, бо можна передати лише право, яке маєш, а якщо відчужувач власником не був, то й право власності передати не міг. Попри це право власності у добросовісного набувача виникає — і не на підставі правочину, а внаслідок прямої вказівки закону щодо цього і факту наявності у нього майна, переданого йому особою-невласником. *Так чи інакше — наслідки є, ці наслідки нівелюють правопорушення і свідчать, що правопорушення породжує право, як це не парадоксально.*

Ніхто не заперечуватиме, що цивільний оборот слід підтримувати і запроваджувати механізми, які роблять його найефективнішим, що слід захищати добросовісного набувача, інакше виникає невпевненість у результатах придбання майна. Однак нехитрі дії з перепродажу майна дозволяють залишити власника «у розбитого корита». Такі «операції» провадяться в тому числі й для рейдерства, що сьогодні є актуальним для України. Кількаразовий перепродаж пакетів акцій та ведення подвійних і потрійних реєстрів робить свою негативну справу. З іншого ж боку, її підтримує становище з неможливістю реституції.

Наведене переконливо свідчить про те, що реституція як правовий механізм на сьогодні практично паралізована: а) тим, що вона відсувається віндикацією; б) незастосуванням судами як наслідку недійсності правочину та фактичною її заміною вимогою про повернення майна одній стороні; в) тим, що вона як така навіть не позначена як спосіб захисту в ст. 16 ЦК.

6. Коло проблем, пов'язаних із недійсністю правочинів, збільшується включенням до нього питань про недійсність установчих документів

юридичної особи та наслідків цього. По-перше, виникає непорозуміння з тим, як бути з правочинами, що укладаються юридичною особою в проміжок часу після визнання судом її установчих документів недійсними, адже вона продовжує існувати, доки не виключена з державного реєстру, а значить — може укласти правочини. По-друге, чи це спричиняє недійсність договорів, які уклалися такою юридичною особою з моменту її створення, посилаючись на ч.1 ст.216 ЦК? Інакше кажучи, чи можна припустити такі міркування: установчі документи, визнані недійсними, не породили юридичну особу, а якщо її немає (і не було) як суб'єкта права, то вона не могла укласти правочини, а це значить, що всі укладені нею правочини є недійсними? По-третє, установчими документами тільки повного та командитного товариств є договір (засновницький), більшість же юридичних осіб мають установчим документом статут. Наскільки правильним є визнання недійсним статуту, адже статут спірно відносити до договорів¹?

Та й взагалі, невже така схема відповідатиме принципам цивільного права та позитивно впливатиме на цивільний оборот? Важко собі уявити, скільки договорів, укладених і виконаних, можна піддати сумніву, застосовуючи механізм визнання установчих документів недійсними. При цьому не матиме значення навіть добросовісність контрагентів по цих договорах, які дійсно не могли навіть припустити такі наслідки, адже уклали договори з юридичною особою, яка існувала і мала всі підстави та атрибути (печатка, рахунок в банку, керівника) для їх укладення.

Важливо також зіставляти це питання з такими наслідками недійсності установчих документів, як ліквідація юридичної особи. Вони виходять за межі наслідків недійсності правочинів. Утім і в цьому питанні виникає чимало проблем. Річ у тім, що у п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК йдеться про визнання судом *недійсною державної реєстрації* (а не установчих

¹ За розуміння статуту юридичної особи як договору або правового феномену, заснованого на договорі, або такого, що містить у собі договір (елемент договору) були висловлені аргументи (див.: *Шершеневич Г. Ф.* Учебник торгового права (по изд. 1914 г.). – М., 1994. – С. 153–154; *Степанов Д. И.* Правовая природа устава юридического лица // <http://www.lin.ru/db/Emitent/E2CVCBE9CE043CC5C3256C6E0067C817/doc.html>. І. Б. Новицький його відносив до підзаконних нормативних актів (див.: *Новицький И. Б.* Источники советского гражданского права. – М., 1959. – С. 37), а нині часто вказують на нього як на локальний акт (Див.: *Ценов Г.* Договор или обязательство // Журн. для акционеров. – 1999. – № 1 – С. 36). Разом із тим заперечення стосовно цього є вагомими. Див.: *Степанов Д. И.* Вказ. праця. – С. 7–8, 37.

документів!) юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути. У ч. 2 ст. 38 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» дещо по-іншому визначається ця підстава ліквідації юридичної особи, а саме внаслідок визнання недійсним *запису* про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при створенні юридичної особи, які не можна усунути. Однак за наявності певних розбіжностей у виразах, ці підстави є тотожними. Тоді постає питання про те, яке рішення виноситиме суд, якщо подається позов про визнання недійсними установчих документів: (вар. 1) чи буде він його задовольняти і не більше того; (вар. 2) чи буде він одночасно виносити рішення й про визнання недійсною державної реєстрації/запису в держреєстрі; (вар. 3) чи буде він одночасно виносити рішення про скасування державної реєстрації юридичної особи¹; (вар. 4) чи буде він одночасно вирішувати наслідки цього — про ліквідацію юридичної особи та долю всіх договорів, укладених нею?²

Щодо договорів, які були укладені такою юридичною особою під час свого існування, то чи можна їх визнати недійсними «оптом», чи кожен окремо? За зверненням чи без такого? Чи правомірним буде, якщо кілька договорів за зверненням до суду визнати недійсними, а інші — ні? Хто взагалі має провадити цю роботу, адже логічно було б припустити, що це має бути ліквідаційна комісія.

До цієї купи питань слід додати ще одне немаловажне — щодо *ліквідації, а не перетворення* юридичної особи, установчі документи якої визнані недійсними (чи державна реєстрація, чи запис в реєстрі). Так, у судовій практиці трапляються випадки прийняття рішень про повернення юридичної особи в стан, що передував тому, який виявився з порушенням при її створенні. Прикладом є порушення, допущені при приватизації державних підприємств, зокрема, невірному визначенні статутного капіталу АТ, створених унаслідок приватизації, із вини відповідальних за цей процес осіб або без такої. В цих випадках вважається,

¹ Тим більше, враховуючи те, що йдеться у цьому Законі про скасування державної реєстрації змін до установчих документів, а не про скасування самої державної реєстрації.

² Тут доречно згадати бачення щодо недопустимості втручання в приватні відносини і виносити рішення з приводу того, з чим до суду не зверталися, про що йшлося вище стосовно недійсних правочинів. Тоді також було б дивно, якби суд визнав установчі документи недійсними і поставив би на цьому крапку, чекаючи на відповідне звернення про скасування державної реєстрації юридичної особи та її ліквідацію.

що АТ можна припинити шляхом його повернення в статус державного підприємства і розпочати заново процес приватизації. Це неможливо¹.

7. Останнім часом почали застосовувати ще такий спосіб впливу на правочини, як виявлення вад підстав їх укладення. Прикладів надто багато, щоб запліщувати очі на цей шлях використання механізму недійсності правочинів для вирішення тих чи інших питань на замовлення зацікавленої особи. Так, органом влади або місцевого самоврядування може бути відмінено рішення про надання права або на уповноваження до укладення договору, скажімо, на будівництво певного об'єкта². Тоді особа не має права на це або її право є нині недійсним. Так само, якщо було прийнято рішення про укладення договору оренди або купівлі-продажу державного чи комунального майна, яке визнається в подальшому по суду недійсним, то виходить, що недійсними будуть і договори, укладені на виконання цього рішення. Поширено також механізми визнання недійсними торгів або конкурсу, аукціону, а значить, це неминуче вплине на договори, укладені на них. Для цього власне і запроваджуються такі механізми, незважаючи на безліч проблем, які ними породжуються, зокрема про відшкодування заподіяних цим збитків добросовісному набувачеві майна, забудовнику тощо.

8. Отже, заманливість терміна «недійсність» приводить до його застосування не тільки до недійсності правочинів, а й в інших випадках. Це, крім зазначених недійсності державної реєстрації та запису в державному реєстрі, також визнання прав інтелектуальної власності недійсними (статті 469, 479, 499 ЦК); недійсність заборони відступлення права грошової вимоги (ст. 1080 ЦК); недійсність свідочтва права на спадщину (ст. 1301 ЦК), недійсність шлюбу, недійсність вимоги (ст. 197 ЦК), недійсність зобов'язання (статті 198, 548, 562 та ін. ЦК, статті 202, 207, 208 ГК), недійсність умови договору (ст. 668 ЦК), умови зобов'язання (ст. 178 ГК), недійсність акта (ст. 882 ЦК), недійсність чека (ст. 1102 ЦК), недійсність актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів (статті 20, 23, 76 ГК), недійсність

¹ Виходом із такого становища є або збільшення статутного капіталу акціонерного товариства на різницю дооцінки вартості державного майна з додатковою емісією акцій, або ліквідація акціонерного товариства. Це, до речі, має враховуватися при заявках до реприватизації внаслідок помилок та зловживань, які мали місце.

² Такий підхід широко використовується при зміні влади, обґрунтовуючи це зловживаннями з боку попередньої влади, що мали місце при наданні дозволу, прийнятті тих чи інших рішень тощо. При цьому слід розуміти, що це може як відповідати дійсності, так і ні. Для дослідження поставленої в цій статті проблеми це не має значення.

державного замовлення (ст.183 ГК). У законах йдеться також про недійсність векселя, недійсність рішень загальних зборів учасників товариств тощо.

З наведеного переліку видно, що в ЦК та ГК йдеться не тільки про недійсність правочинів або їх частин (окремих умов договору або односторонніх правочинів), а й недійсність зобов'язань¹ чи їх частин, недійсність документів (акта приймання-передання, свідоцтва, запису в реєстрі, чека), цінних паперів (векселя), недійсність різноманітних рішень (актів органів державної влади та місцевого самоврядування, органів юридичних осіб). Це демонструє розмивання поняття недійсності у різних його проявах, підставах застосування та наслідках. Причому в окремих випадках застосування терміна «недійсний» стосовно, наприклад, нормативно-правових актів є неправильним, адже слід говорити про їх незаконність або нечинність. Навпаки, недійсність актів органів юридичної особи навряд чи слід відвертати, хоча це не правочин. Потребує з'ясування й доцільність використання цього терміна щодо документів, які посвідчують певне право, та саме право, бо воно або є, або його немає.

Підсумовуючи викладене, можна однозначно стверджувати про багатогранність цього поняття і необхідність його всебічного дослідження² як завдання широкої сфери цієї тематики та опрацювання правового регулювання питань недійсності правочинів, наслідків цього і порядку застосування норм про реституцію як вужче коло проблем цієї сфери.

¹ Очевидно, при цьому зроблено «грамплін» між договором як правочином та договором як зобов'язанням, що надало таку можливість. Однак, на наш погляд, такий підхід є удаванним, адже зобов'язання є правовідносинами, а слід говорити про недійсність їх витоків, юридичного факту, що лежить в їх основі.

² Російські правники спробували охопити різні аспекти недійсності, не обмежуючись правочинами (див.: Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика: Сб. ст. / Отв. ред. М. А. Рожкова. – М., 2006), що слід всіляко вітати. Разом із тим залишилися багато питань, які вчені оминули увагою, а в українській науці взагалі таких досліджень обмаль.